

Шидловський П.
(Україна)

Вплив оточуючого середовища на формування матеріальної та духовної культури пізньопалеолітичних общин мисливців на мамонтів східної Європи

Епоха розквіту культури людини у пізньому палеоліті припадає на пізньо-валдайський – ранній дріасовий час. На території України простежується значна кількість археологічних решток господарської діяльності мисливських колективів.

В цей час в прильодовиковій зоні Північної півкулі склались своєрідні природно-кліматичні умови, що характеризувалися низькими температурами, сухістю та континентальністю клімату.

Хоча кліматичні зони були виражені не дуже яскраво, все ж таки існувала різниця, яка зумовила фауністичну зональність, що стало підставою для виділення кліматичних та ландшафтних підзон. Внаслідок різного фауністичного складу на палеолітичних пам'ятках в цих зонах, дослідники приходять до висновку про мисливську спеціалізацію колективів людей та виділення декількох господарсько-культурних типів (ГКТ) на території Північної Європи, відповідно до форм господарства, основою яких було полювання на ту чи іншу тварину¹.

Етнографи розробили поняття ГКТ для характеристики суспільств, що знаходяться на одному рівні соціально-економічного розвитку та існують у подібних природно-географічних умовах. Під господарсько-культурним типом Чебоксаров Н.Н. розглядав «певні комплекси особливостей господарства та культури, які склались у різних народів, що знаходились на близьких рівнях соціально-

економічного розвитку і мешкали у подібних природно-географічних умовах»².

Різні категорії матеріальної культури пам'яток (характер жител та поселень, виробничий інвентар, вироби мистецтва та ін.) в неоднаковій мірі відображають господарсько-культурну належність носіїв матеріальної культури.

Але вирішальне значення для визначення ГКТ населення має оцінка характеру господарства палеолітичної людини, що базується на мисливстві в тих чи інших природних умовах. Використання продуктів полювання сильно впливає на характер матеріальної культури мисливців через житла (матеріал для спорудження жител), поселення (зв'язки з місцем полювання, характер фауністичного складу на поселенні, в господарських ямах та ін.), одягу (різні види хутра, особливості його обробки в залежності від використання певного матеріалу), прикраси (намиста з зубів, кістяних виробів) та ін.³.

Таким чином, характер фауністичних залишків на поселеннях палеолітичних мисливців є чітким індикатором господарсько-культурної своєрідності їх мешканців: пам'ятки, що характеризуються однотипністю фауністичних залишків відносяться до одного ГКТ⁴.

Для визначення ГКТ суспільства потрібно визначити рівень розвитку його виробничих сил та природне оточення.

© Шидловський П., 1999.

Перше завдання виконується за допомогою археологічних джерел, які дають можливість визначити тип економіки стародавнього суспільства. Природна обстановка в давнину реконструюється на базі даних палеокліматології, палеозоології, палеоботаніки, палеогеографії та ін.

Для аналізу певного ГКТ у пізньому палеоліті необхідне виділення пам'яток за головними рисами господарства: характер фауністичних решток (визначення об'єкту та форм полювання певної мисливської групи); характер поселення та насиченість культурного шару (довготривале, сезонне, тимчасове, визначення самостійності окремих груп в середині общини та ін.); характер жител (визначення мобільності чи осідлості колективу, характеру архітектури, який пов'язаний з головним об'єктом полювання); типові знаряддя праці, які використовувались при полюванні на певні види тварин; прикраси та вироби мистецтва, які б могли бути пов'язані з характером мисливської діяльності первісної общини.

У первісну епоху існувала жорстка залежність способу життя общини від оточуючого середовища. Стадність та міграційність травоядних визначали специфіку прильодовикового мисливського господарства.

Шляхи міграцій, місця переправ через річки та озера, місця сезонних пасовиськ були постійними у кожній популяції ссавців. Прильодовиковим мисливцям не було необхідності переслідувати стада мігруючих травоядних. Через відсутність транспортних засобів та велику швидкість міграції тварин вони не могли цього робити. Суть господарської стратегії прильодовикової пізньопалеолітичної людності полягала в мисливському контролі за міграційними шляхами стадних тварин. Тобто, пізньопалеолітичні мисливці чекали на мігруючих тварин на їхньому традиційному шляху переходу між пів-

нічними літніми та південними зимовими пасовиськами⁵.

Оскільки шляхи осінньої та весняної міграції травоядних, хоч і були постійними, але не співпадали, община переселялася на місце весняного колективного полювання. Весняне полювання не було таким продуктивним, як осіннє. Значну частину літнього раціону прильодовикових мисливців складало свіже м'ясо тварин, впольованих на літніх пасовиськах⁶.

Подібність способів життя різних прильодовикових мисливців пізнього палеоліту в значній мірі була зумовлена аналогічними методами полювання на різних стадних травоядних. Передумовою цього була гіперзональність, тобто відносна однорідність природної обстановки в перигляціалній зоні.

Але наявність трьох природно-ландшафтних підзон зумовила мисливську спеціалізацію первісної людності, що їх населяла в пізньому палеоліті. Змішаність прильодовикового комплексу фауни не була абсолютною. В масових матеріалах фауністичних решток також поширюється зональне поширення окремих видів тварин. Також і фауністичні рештки на палеолітичних поселеннях, які відображають не тільки склад фауни, що оточувала палеолітичну людину, а й напрям її господарської діяльності⁷.

На території України поширилось три моделі господарської адаптації: мисливців на мамонтів, мисливців на північного оленя, та степових мисливців на бізона⁸.

Господарсько-культурний тип мисливців на мамонтів був поширений в підзоні прильодовикового лісостепу в центральних районах Східної Європи в басейнах рік Дону (Костенки, Гагаріно), Десни (Хотилево², Єлисеєвичі, Супонєво, Юдіново, Тимонівка^{1,2}, Чулатово, Пушкарі, Мізин), Дністра (Молодова^{1,5}, Кормань), Дніпра (Гінці, Добрани-

чівка, Фастів, Межирічі, Кирилівська, Радомишль, Семенівка). Особливе значення мають майже повністю досліджені обшинні поселення з житлами з мамонтових кісток Середнього Подніпров'я.

Прильодовикові мисливці на мамонтів мешкали в середній лісостеповій смузі перигляціальних відкритих просторів. Основою їхньої економіки було колективне полювання на мамонтів та інших великих стадних, сезонно мігруючих трав'янистих. Стоянки, як правило, розташовані в долинах річок. Пояснюється це тим, що саме долинами річок проходили шляхи масових весняних та осінніх міграцій тварин⁹. В умовах холодного, різко континентального клімату тут відбувалася концентрація харчових ресурсів.

Як видно з характеру фауністичних решток, в основі економіки населення лежало полювання на мамонтів. Полювання на інших тварин грало певну, але не провідну роль в економіці. Їх рештки, на відміну від кісток мамонта, не є стабільним і чисельним компонентом у фауні стоянок. Зрозуміло, що багато кісток мамонта належало тваринам, що вмерли природною смертю і були принесені на стоянку як будівельний матеріал. Однак немає сумніву, що частина їх була рештками мисливської здобичі.

Свідченням існування постійного житла на пізньопалеолітичних поселеннях є, в першу чергу, чітко окреслене в плані скупчення культурних решток (кременяних виробів, кістки, вугілля, вохри); за межами житла знахідки культурних решток зникають, що документує існування стін у житловій споруди. За однією рисою житла розділяються на дві великі групи. Залишки жител першої групи (Мізин, Межиріч, Пушкарі¹, Гінці, Юдіново, Єлисеєвичі, Аносівка-2 та ін.) заповнені великими скупченнями кісток та бивнів мамонтів, які складали важливу частину їхньої конструкції (аносівсько-мізинський тип). Залишки жител

другої групи (Костенки¹, Костенки⁴, Тельманська стоянка та ін.) не мають подібних нагромаджень великих кісток, хоча полювання на мамонта мало велике значення у господарстві їхніх мешканців і кістки мамонтів у великій кількості зустрічаються у заповненнях цих жител та у культурному шарі стоянки¹⁰.

Кістки мамонтів збирали навкруги стоянки лише при побудові жител. Пізніше дім добував за рахунок впольованих мамонтів. Надлишки кісток скидали у вигляді покидьків у ями. Про це свідчить специфіка заповнення останніх¹¹. Таких ям навкруги кожного житла буває в середньому від двох до п'яти. Взимку в таких ямах зберігали запаси м'яса, які були зроблені восени під час колективного полювання на мігруючих з півночі вздовж річок мамонтів. При невдалому колективному полюванні обшина могла змінити місце проживання, або полювати на інших трав'янистих.

Зимівка залежала від успішного осіннього полювання, метою якого було створення запасів м'яса на зиму. Очевидно, мігруючих тварин полювали неподалік від табору.

Без транспортних засобів доставка великої кількості м'яса та важких мамонтових кісток була неможливою.

На певній відстані від базових таборів виникали тимчасові стоянки з невеликою кількістю решток: короточасні мисливські стоянки, місця розчленування забитих тварин, майстерні по обробці каменю, місця добування крем'яної сировини, вохри. Циклічні зміни шляхів сезонних міграцій стадних трав'янистих через виснаження пасовиськ змушували мисливські колективи періодично залишати старі поселення і переселятись на нові міграційні шляхи¹².

Велику проблему становить аналіз шляхів розвитку господарсько-побутового комплексу. Розвиток структури піз-

ньопалеолітичних поселень має неоднолінійну спрямованість від нерозчленованих поселень до відокремлення господарсько-побутових комплексів. Він може проходити також шляхом відокремлення специфічних зон господарсько-побутового комплексу та концентрації їх на окремих ділянках поселення. Поселення в такому разі залишається єдиним господарсько-побутовим комплексом, який розвивається шляхом зростання спеціалізації окремих ділянок території та їх відокремлення: житла концентруються на одній ділянці, господарські ями – на іншій¹³.

Дати стоянок Дольні Вестоніце, Павлов, Радомишль, Хотилево II, Мізин (25-21 тис. років тому) є доказом формування моделі господарської адаптації мисливців на мамонтів вже в середині пізнього палеоліту.

Аналіз форм господарства мисливців на мамонтів перигляціального лісостепу дає змогу зрозуміти деякі аспекти життєдіяльності та суспільного розвитку общин цього ГКТ:

– характер господарства общин був сезонний і залежав від шляхів міграцій мамонтів по долинах річок;

– мисливські общини вели відносно осілий спосіб життя, але залишали поселення через декілька років в зв'язку зі зміною шляхів міграцій мамонтів;

– в основі господарства лежало полювання колективу, для якого не потрібно ані розсіювання общини, ані зусиль декількох общин (за етнографічними спостереженнями полювання на мамонтів було можливим при невеликій кількості мисливців; у полюванні на слонів африканських мисливців приймало участь від двох до кількох мисливців).

– для проживання в умовах перигляціального лісостепу створювались монументальні житла, в яких община мала змогу жити протягом декількох років.

У первісному суспільстві має місце нерозчленованість базисних та надбудованих явищ. Тому на ранніх етапах розвитку суспільства співпадає економічна та соціальна структура суспільства. Це означає, що община як основна соціально-економічна одиниця виникла як виробничий колектив, як форма організації суспільного господарства.

Таким чином, існування ГКТ в певній зоні прильодовиків'я мало свої впливи на соціальну організацію мешканців.

Пізньюпалеолітичні мисливці на мамонта не вели постійних перекочівок, запасів їжі, які створювались під час колективних полювань, первісній общині вистачало до наступної міграції тварин. Про це свідчать залишки монументальних жител з кісток мамонтів, в яких можливо було жити декілька років. При нестачі їжі в літній сезон, або після невдалого полювання мисливці могли полювати на іншу здобич, або робити експедиції в інші місця. Але знову повертались на старе місце, про що свідчить характер жител, які, можливо, час від часу поновлювались.

Такі умови існування стали основою розквіту материнського роду у мисливців лісо-степових регіонів. Розвиток родових відносин йшов декількома шляхами:

– існування родової общини в одному великому житлі з декількома вогнищами для окремих сімей;

– існування в окремих житлах сімей, які спільно володіли запасами їжі;

– утворення декількох господарсько-побутових комплексів з жител окремих сімей та господарськими ямами з запасами м'яса навколо них.

Відносна осілість мисливців на мамонтів, ведення господарства компактними общинними групами, менша рухливість, в порівнянні з іншими мешканцями прильодовикової зони – це ті фактори,

які безперечно мали вплив на розвиток соціальних відносин.

Єдність господарства з соціальною структурою створювало умови для виникнення стійких ідеологічних уявлень в рамках ГКТ мисливців на мамонта, пов'язаних з об'єктом полювання. Стійкість родових відносин посилювало їхню сакралізацію у формі материнського культу. Ці явища знайшли матеріалізацію в первісних формах мистецтва пізнього палеоліту¹⁴.

Дослідники відзначали, що знахідки жіночих зображень домінують на посе-

леннях з мамонтовою фауною. Це передусім такі пам'ятки як Дольні Вестоніце, Пржедмость, Павлов, Костьонкі, Авдеево, Добранічівка, Мізин, Юдіново, Межирічі, Гагаріно, Молодова V, Елисеєвичі, Супонево та ін.¹⁵.

Таким чином ГКТ був головною ланкою в системі людина – середовище і відігравав значну роль у формуванні людської культури. Господарсько-культурний тип формує певну недиференційовану систему відносин в якій об'єднані такі елементи як господарство, соціальна та духовна сфери.

¹ Гладких М.І. Исторична інтерпретація пізнього палеоліту. – К., 1991.

² Чебоксаров Н.Н. Хозяйственно-культурные типы и проблемы их картографирования // СЭ. – № 2. – 1972.

³ Гладких М.И. Некоторые критерии определения культурной принадлежности позднепалеолитических памятников // Пробл. палеолита Восточной и Центральной Европы. – Л., 1977.

⁴ Там само.

⁵ Залізник Л.Л. Системи господарської адаптації мисливських суспільств на межі плейстоцену та голоцену // Оточуюче середовище і стародавнє населення України. – К., 1993.

⁶ Залізник Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – К., 1989.

⁷ Гладких М.И. Некоторые критерии определения культурной принадлежности позднепалеолитических памятников // Пробл. палеолита Восточной и Центральной Европы. – Л., 1977.

⁸ Залізник Л.Л. Мисливці прильодовикової Європи в кінці палеоліту та на початку мезоліту // Археологія. – 1988. – № 64; Гладких М.И. К

вопросу о разграничении хозяйственно-культурных типов и историко-этнографических общностей позднего палеолита // Палеоэкология древнего человека. – М., 1977.

⁹ Верещагин Н.К. Записки палеонтолога. – Л., 1981.

¹⁰ Борисковский П.И. Некоторые вопросы изучения палеолитических жилищ // Каменный век: памятники, методика, проблемы. – К., 1989.

¹¹ Сергин В.Я. О хронологическом соотношении жилищ и продолжительности обитания на позднепалеолитических поселениях // СА. – 1974. – № 1.

¹² Симченко Ю.Б. Культура охотников на оленя Северной Евразии. – М., 1976.

¹³ Гладких М.И. К вопросу о разграничении хозяйственно-культурных типов и историко-этнографических общностей позднего палеолита // Палеоэкология древнего человека. – М., 1977.

¹⁴ Ефименко П.П. Первобытное общество. – К., 1953.

¹⁵ Абрамова З. А. Изображения человека в палеолитическом искусстве Евразии. – М.; Л., 1966.